

משהו על יסודות וניגודים בסיפורי עגנון

מאת נבריאל פרייל

דומני, שיותר משעגנון מסמל כיוון ספרותי זה או אחר, הוא מעצב בפרוזה העברית את תמציתו של מה שמכנים רוחה של יהדות. לא כדאי וכן „מסוכן“ במידה מסוימת, להיכנס תוך ניתוח מפורט של רוח זו; אם אנו עושים כן נאבד אולי בלי דרך. עם זאת, השאלה הנושנה בעינה עומדת: מהו בעצם אותו רוחה של יהדות מהוללת, שחוקרים נכבדים ניסו לפענח את מהותה? מהי האמת שהיא עלולה לגלות לנו?

ידועה לנו, פחות או יותר, התשובה הנושנה גם היא: דת, תורה-מורשה, ארץ ישראל, עברית, לשון-אמא-אידיש וכדומה חוטים רבים מספור נראים לעין וסמויים ממנה משתזרים תוך מסכת-הפלאים ששמה יהדות.

מפעלו הגדול של עגנון הוא אולי הפירוש החדש שהוסיף — אם אפשר לאמר כן — בשוליה של היהדות העתיקה. הוא הצליח למזג יסודות מנוגדים לכאורה ולתת להם מעין מתן תואם גמור, צורה אסתטית יחידה בספרותנו. בכל שחשב וכתב — וזה העיקר שבהנחה שלנו — פועלים אי-אלו כוחות מופשטים שמאחים ויחד עם זאת נותנים דמות מוחשת לכל אותם ההסברים שדנים בהם כשהמדובר הוא ב„רוחה של היהדות“.

עגנון הוא, ביודעים או בלא-יודעים, אחד הרומנטיקנים הגדולים בספרותנו; כך הוא נראה לנו עם כל ההשגות שהשיגו עליו כריאליסטן מובהק. מי מלבדו בדורות האחרונים נתן תיקון בלתי מפקפק כזה לתקופות שכבו מכבר? כאילו מתוך רמץ אפר הבויק בכתביו להט הגחלים של עבר יהודי. והוא עשה כן ברוך שאין דומה לו אולי גם בחוגי „שומרי החומות“ שלנו. עוד בסיפוריו הראשונים — הקצרים והארוכים — מורגש שרוך זה אינו מחושב מלכתחילה בכדי לשפץ איזה מיבנה הסטורי; אין כאן משהו מהעמדת פנים שבאה להנצית, אירוע או נסיון שיש לו משום חשיבות חיצונית. הסופר בא כמו להציג לפנינו עולם שקצב לירי מפעם בו; גלוית אליו גם תמימות-לא-תמימות; וזו מצידה מולידה אירוניה קלה, שנכנסת לפעמים תוך תחום סטירה לא-קלה כל-עיקר. וזמבן מאליו, דומני, שגם בזה מצוייה „רוח היהדות“. ובוצ'אץ' זו — וכן כל הבוצ'אצ'ים האחרות שאבדו תוך מבוכי שנים רחוקות — תוארה על ידי עגנון בריאליות ישרת-מבט, מפוכחת כל-כך שאפילו היסטוריונים מובהקים יכולים ללמוד ממנה. האגדתיות שבחיים ערך היסטורי מדויק לה.

מעניין היה גם „לעקוב“ אחר האגדות ספוגות המסתורין של י. ל. פרץ או לעמוד על מהותה של הריאליות החריפה שיצר מנדלי ולבוא מתוך כך למסקנות ברורות פחות או יותר, אם אמנם היתה להם לשני סופרים אלה איזו השפעה על אמנות הסיפור העגנוני.

ועד הערה שאולי כאן מקומה: ישנם מבקרים שמבקשים וכן מוצאים אפילו באגדות העממיות שבנוסח עגנון מידה ניכרת של רוגז עזורה או מתרגשת ואי-קבלת דברים שבמסורת הישראלית. עגנון בתקופה הראשונה של יצירתו, על כל פנים, ה"הק" שלו היה הקובע ולא ה"לאו". הוא לא נמנה אז עם בעלי השלילה.

אולם אם משימתנו היא דוקא לחפש יסודות שונים מהערכה חד-צדדית זו, אפשר למצוא אותם בלי קושי בדבריו המאוחרים יותר של עגנון, ובמיוחד ב"ספר המעשים" רב המשמעויות. ולא שגם שם הזריות למיניהן צפות ועולות על הכוונות הזרות; אמנם קיימות הסתבכויות לאי-שיעור שבמחשבה ובמעשה, מבצבים על פני השטח עניינים שבמופלא — אך אין כאן מן השאיפה של קיטרוג והרשעה לכשעצמם.

במשך הזמן התחיל עגנון האמן הפורה והמבשיל למתוח מעין חשבון מאוזן של דברים, כמו רכש לעצמו אמת-מידה של חוויות נוספות וכן מין פיקחון שגיבורי סיפוריו הקודמים ודאי שלא היו יורדים לתוכו. אך מה שלא נאמר, לא נוכל להתעלם מן העובדה שנשימת-מסתורין עמוקה מעולם לא חדלה לחזור תוך יצירתו זו, על רוח היהדות שבה, היא אולי הגורם המוחלט בעבודתו של עגנון; היא שם נרדף לה.

עגנון הגיע לארץ ישראל בשנת 1907. כבר שם קלט מכחולו בראשונה גונים רעננים, חדשים; שם גם התחיל להסתמן כסופר מבטיח הרבה. מעניין עוד שבפלשתינא של אותם הימים נמשך לאותה עיירה כאובה ואהובה שעזב, לאותה שלימות סמלית חלומה, שמצאה את ביטוייה האמנותי בכמה מספוריו. לאחר שנים, כאילו חזר עליו אותו תהליך: כשגר עגנון בברלין, בשנות 1913-1924, נהג שם בעיקר לא אחרי סביבתו הקרובה יותר, אלא כתב דברים שנושאים הם ארץ ישראל של העשור הראשון למאתנו. מתקבל הרושם כאלו נדד הסופר ממקום למקום בכדי לרכוש לעצמו זווית-ראות מתאימה לו יותר, פרספקטיבה חדשה שתאפשר לו ראייה קרובה — ממרחק.

שוב נתקלים אנו באותה כמיהה שאינה נרגעת ועם מציאותיות חדה כשמיר ומתברר, עד כמה קשה להסביר את טיבה של אותה "סטיליזציה", אותה דרך סגנונית, שכמה מבקרים רואים אותה כתמציתו של הסיפור העגנוני; איך באמת אפשר להבין — במונחים הגיוניים מדובר כאן — את יפיו המיוחד; משיכתו איך ניתנת לניתוח?

יש אומרים לגבי עגנון שתכניו אינם, לכשעצמם, חשובים למדי, שעיקרו סגנון ספציפי. אך אם גם נסכים להנחה שכזאת, ומובן מאליו שהיא מתפרכת מאליה — הלא קסם אמנותו הלשונית של עגנון, כאמור, אומרת דרשני, אם גם ידועים לנו יפה-יפה מקורות יניקתו של הסופר; אם גם נביא בחשבון כל חשפעה קדומה או מאוחרת יותר.

דומני איפוא שכל פירוש "מדעי" לא יצלה כאן. אולי תת-ההכרה האסתטית יכולה לנסות ולתת איזה שמץ-של-תשובה, בדרך הרצאתו, איפוא, של עגנון פועלים שני יסודות שמתמזגים באורח-פלא ויוצרים איזו סינתזה של

סבעיות ספונטנית, שוטפת, ועיצוב דברים שהם למעלה מן הטבע. ועוד: מצד אחד עולה על פני השטח איזו אינטימיות חמימה וישירה, ראייה כמו־קרתנית; מן הצד השני ניכר משחק־מדעת של אדם שהתברך בפיקחות רחבת־תנופה, ואין הבדל באיזו תקופה של יצירת עגנון מדובר פה: תהא זו בוציאץ' עיירתו, זה מעיין לא־אכזב של השראה ראשונה; או יהיו אלה גיבוריו טעוני הרפתקאות ומעשים אומללים ב"שבועת אמונים", "תמול שלשום", למשל; או אם נראה את עגנון בתפסו את הגרוטסקה, את מהלך־אימים שבעולם עוד בספרו המוקדם בערך, "ספר המעשים", וכן עד "עידו ועינם" ועד דבריו האחרונים ממש — בכול נמצא אחת: כל יצירה עגנונית — יהיה הנושא שלה מה שיהיה, תהיה העלילה שלה פשוטה בתכלית, או עתירת סיבוכים — כאילו מהווה מעין סטרוקטורה ממונעת מבפנים, מיבנה שיש לו, אם אפשר לאמר כן, צורה של בלתי־אמצעיות עגנונית, מיוחדת בניסוחה.

אשר להשפעות־חוץ בהתפתחותו הספרותית של עגנון, קשה להצביע עליהן, מיותר כמובן להניח — וכן מן המגוון בדבר — שמצבר־רוח נוגה־צפוני, האמסוני, מולך כבתוך שלו בסיפורי הצדיקים והשלמים שבמסכת עגנון, ועוד עצם מהותו, למשל, של חוסר־הישע שונה אצל שני סופרים אלה ואין לערבב דברים שאינם מאותו מין בכלל. יחד עם זאת היינו מרחיקים לכת לו קבענו קביעה מסוימת ששתיים־עשרה שנות חיים בברלין לא השאירו אי־אלו עיקבות בנפשו של עגנון, ויהדות הטובה ואדוקה, זו האידיאלית מצופת־הזהב של ימים עברו, לא היתה ביכול השמש היחידה שבמסלולה הסתובבו מספר שמשות קטנות, ממדריגה שנייה או שלישית בלבד. קרובים לנפשו של עגנון גם רגשות הניכור והאבדון של האדם החי על אדמות וגם אותו תיאר בצבעים קודרים וללא התפשרות.

האם יש לראות בזה מעין משחק־מסכות מוזר שהסופר משחק בו להנאתו? האם בא להתעלל במישהו, במשהו? לדעתי מותר אולי לנסח את טיבו של עגנון בערך כך: הוא שעיזב את הכמיהה היהודית, היה לסימלה, נפגע גם מחלומות־הבלהות של מציאות ימינו; עם זאת מהווים הניגודים האמיתיים והמדומים שביצירתו אחידות אמנותית אחת. דוגמא מאליפה לכך הוא ספרו "אורח נטה ללון". רומן זה, פרי ביקור בעיירת מולדתו בשנות השלושים, היא נקודת־היקוד, אבן־הפינה של יצירת עגנון. עינו תפסה ודמו כאילו חש את זרם הבאות, הקונפרונטציה שלו עם האימות שכבר נתבלטו אז כמעט שהקפיאו בו את זכרונות הימים הראשונים, כמו גולו ממנו את התמימות הנושנה שקוראיו הותיקים חיבבו אותה כל־כך. למותר אולי להוסיף שעגנון היה מוכן להתרשמויות מסוימות מבחינה פסיכולוגית עוד בדרכו לאירופה, וכשהגיע התאמתו כל ניחושיו חששותיו.

הסיפור — יותר נכון, שלשלת הסיפורים שבספר — הוא מעין בד רחב מאד שמצוירים עליו בצבעים מרטטים וכבדים כאחד דמויות ופרשות־חיים. פשטותם של הדברים חשודה עלינו פה ושם; במיוחד משאנו באים לאפיין או לעמוד על טיבו של הגיבור הראשי ב"אורח נטה ללון" — שהוא המחבר. תוססות בו אכזבות מרות כל־כך, עד שיש להרגיש שכאילו רוח זידונית פקדה

אותו והיא שגרמה שידו תיגע בכול. כאן עלולת בלהבות וכבות חוויות והוויות, מהבהבים זכרונות משכבר וזוועות העכשיו המוחש. עגנון פתח שער־פחדים לרוחה. המפתחות, אם איני טועה, נשמטו מידי אחד הגיבורים שלו (אגב, המושג „גיבור“ לא מתאים ביותר לכל אותן הדמויות הצלליות־למחצה שברומן) וזוה טמונה אולי התשובה הסמלית שבעצם טבעם של פתחים להישאר סגורים ומסוגרים ומפתחות הם רק עדים לתבוסות.

ברצוני אגב־אורחא למתח קו מקביל עם רומן באידיש שבא לידי בישולו המלא והופיע באותו זמן בערך — הכרך הראשון של הסרילוגיה מאת יעקב גלאטשטיין „בנסוע יאש“. אין בזה מקרה כרתולוגי בלבד. בשני הספרים נראה את האורח המבקש בעקבות עבר שהפך למשהו מדומה, לתזה הרסני, שלול־נחמה. ההבדל הוא בקצב הדברים הפנימי וכמובן בשיטת הכתיבה עצמה.

לעומת זאת, אינני מוצא מכנה משותף שאין לערער עליו בין קאמפא לעגנון: פה ושם אמנם מורגשת מעין נשימה דומה וזו דאי שהיה בה מאותו היאוש היהודי המיוחד שאין שני לו, אולם מסופק אני אם פעלה כאן השפעה ממשית. אשר לי. ל. פרץ, דומה שקיים איזה דמיון בין האגדות הראשונות שלו וביכורי עטו של עגנון, אך גם זה הוא רושם חיצוני במידה ידועה וממילא אין לבקש סימני השפעה מאוחרת. אם גם נקבל את ההיפותיזה שמשוה כן בא לו לעגנון מידי י. ל. פרץ, הרי לא הנושא לכשעצמו קובע את צורתה ומגמותיה של יצירה ספרותית. הצדיקים והחסידים של פרץ אינם דומים בכלל לצדיקים של עגנון לא מפני חוסר מידות טובות, אלא מחמת שטחיות יחסית בהשוואה לאמנותו של המספר המאוחר יותר. והאמנות האמיתית ותנופתה עזה גם כשהיא מדברת מתוך דממה דקה ולבסוף היא מגיעה למרכז הדברים היוקר.